

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد تهران مرکزی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی ، گروه الهیات
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد (M.A)
گرایش: ادیان و عرفان

عنوان :
بررسی و سیر تحولات عرفان اسلامی از قرن پنجم تا
هشتم

استاد راهنما
دکتر عبدالرضا مظاهری

استاد مشاور
دکتر پرویز عباسی داکانی

پژوهشگر
مهین نوری راد

زمستان ۱۳۹۰

تقدیم به اهل بیت عصمت و طهارت
و آخرین حجت حق حضرت صاحب الزمان (عج)
و همه آنان که در جستجوی حقیقت اند ...

تقدیر و تشکر...

«من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق»

- در هر نعمتی حق سپاسی است و به تحقیق مرا توان آن نیست که مراتب سپاسگزاری خود را از تمامی بزرگوارانی که شمع وجودشان را با اخلاق به پای شیفتگان علم و دانش ذوب کرده اند به جای آورم.
با سپاس فراوان و تشکر از اساتید گرامی ؛
جناب آقای دکتر عبدالرضا مظاهری استاد راهنما
جناب آقای دکتر پرویز عباسی داکانی استاد مشاور
جناب آقای دکتر طریقی استاد داور
و جناب آقای دکتر عزیزالله افشار مدیر گروه ادیان و عرفان
از زحمات و راهنمایی های اساتید معظم صمیمانه سپاسگزاری
می نمایم در سایه ارشاد ، درایت و حمایت فکری شما بزرگواران این
پایان نامه به سرانجام مقصود رسید امیدوارم درآینده برای خوانندگان آن
مفید واقع شود.

تعهد نامه اصالت پایان نامه کارشناسی ارشد

اینجانب مهین نوری راد دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته به شماره دانشجویی ۸۶۰۸۰۵۹۶۱۰۰ در رشته الهیات و ادیان و عرفان در تاریخ ۹۰/۱۱/۲۳ از پایان نامه خود تحت عنوان: بررسی و تحلیل سیر تحولات عرفان اسلامی از قرن پنجم تا هشتم" با کسب نمره ۱۶/۵۰ و درجه خوب دفاع نموده ام بدینوسیله متعهد می‌شوم:

۱- این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق رویه‌های موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست ذکر و درج کرده ام.

۲- این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح، پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاهها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳- چنانچه بعد از فراغت از تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴- چنانچه در هر مقطع زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را بپذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی: مهین نوری راد

تاریخ و امضاء

بسمه تعالی

در تاریخ: ۹۰/۱۱/۲۳

دانشجوی کارشناسی ارشد خانم مهین نوری راد از پایان نامه خود دفاع

نموده و با نمره ۱۶۵۰ به حروف شانزده و نیم و با درجه

مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء استاد راهنما

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
	فصل اول: کلیات طرح
۲	۱-۱ بیان مسئله .....
۳	۲-۱ هدف‌های تحقیق .....
۳	۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب .....
۴	۴-۱ سئوالات و فرضیه‌های تحقیق .....
۴	۵-۱ مدل تحقیق .....
۴	۶-۱ تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه‌های کلیدی .....
	فصل دوم: سیر تحول عرفان از قرن پنجم تا هشتم
۷	مقدمه .....
۸	۱-۲ خصوصیات قرن پنجم .....
۸	۱-۱-۲ نفوذ افکار صوفیه در شعر .....
۸	۲-۱-۲ ظهور و کاربرد زبان و تمثیلات عرفانی .....
۸	۳-۱-۲ اتحاد بین طریقت و شریعت .....
۹	۴-۱-۲ تصوف و عرفان قرن پنجم .....
۹	۵-۱-۲ اثبات مبانی کلیات تصوف .....
۱۰	۶-۲ صوفیان بنام و عرفای بزرگ قرن پنجم .....
۱۲	۳-۲ عرفای طراز اول و مشهور قرن پنجم .....
۱۲	۱-۳-۲ ابو عبدالرحمن سلمی .....
۱۲	۲-۳-۲ ابوالحسن خرقانی .....
۱۴	۱-۲-۳-۲ افکار و عقاید شیخ .....
۱۵	۳-۳-۲ ابوسعید ابوالخیر .....
۱۸	۱-۳-۳-۲ کتاب اسرار التوحید .....
۱۹	۴-۳-۲ بابا طاهر همدانی .....
۲۱	۱-۴-۳-۲ اندیشه باباطاهر .....
۲۱	۵-۳-۲ خواجه عبدالله انصاری .....
۲۳	۱-۵-۳-۲ منازل السائرین .....
۲۳	۲-۵-۳-۲ صدمیدان خواجه عبدالله انصاری .....
۲۴	۶-۳-۲ امام محمد غزالی .....
۲۵	۱-۶-۳-۲ تحول روحانی غزالی .....
۲۵	۲-۶-۳-۲ شک غزالی .....
۲۶	۳-۶-۳-۲ احیاء علوم الدین .....

۲۷	..... ۴- ۶- ۳- ۲ اندیشه و عقاید امام محمد غزالی
۲۸	..... ۴- ۶- ۳- ۲ اندیشه و عقاید امام محمد غزالی
	فصل سوم: تحولات در قرن ششم
۳۰	..... مقدمه
۳۱	..... ۱- ۳ خصوصیات بارز تحولات قرن ششم
۳۱	..... ۳- ۱- ۱ هم‌آهنگی تصوف و دین
۳۱	..... ۳- ۱- ۲ رشد خانقاه‌ها
۳۳	..... ۳- ۱- ۳ به وجود آمدن طریقه‌های صوفیه
۳۳	..... ۳- ۱- ۴ نفوذ تصوف در ادبیات
۳۴	..... ۳- ۲ عرفای معروف قرن ششم
۳۴	..... ۳- ۲- ۱ احمد غزالی
۳۵	..... ۳- ۲- ۲ بحر الحقیقه و مصنف آن
۳۶	..... ۳- ۲- ۳ تحول غزالی در عرفان
۳۷	..... ۳- ۲- ۴ عین‌القضات همدانی
۴۰	..... ۳- ۲- ۳ سنائی غزنوی
۴۰	..... ۳- ۲- ۳ آثار سنایی
۴۱	..... ۳- ۲- ۳ تحول سنائی در شعر صوفیانه
۴۳	..... ۳- ۲- ۴ شیخ احمد جام
۴۵	..... ۳- ۲- ۴ عقاید و افکار احمد جام
۴۵	..... ۳- ۲- ۵ عبدالقادر گیلانی
۴۶	..... ۳- ۲- ۶ روزبهان بقلی
۴۷	..... ۳- ۲- ۶ آثار روزبهان
۴۹	..... ۳- ۲- ۶ تصوف در عصر روزبهان
۴۹	..... ۳- ۲- ۷ شیخ نجم‌الدین کبری
۵۲	..... ۳- ۲- ۷ آداب الصوفیه نجم‌الدین کبری
۵۳	..... ۳- ۲- ۸ شهاب‌الدین عمر سهروردی
۵۴	..... ۳- ۲- ۸ نظریات سهروردی در عرفان
۵۶	..... ۳- ۲- ۹ شهاب‌الدین سهروردی
۵۷	..... ۳- ۲- ۹ آثار و تألیفات شیخ اشراق
۵۸	..... ۳- ۲- ۹ تلفیق آراء و تأویل آیات
۶۰	..... ۳- ۲- ۱۰ عطار
۶۱	..... ۳- ۲- ۱۰ تصوف عطار
۶۱	..... ۳- ۲- ۱۰ اندیشه و تحولات عطار در شعر صوفیانه
۶۳	..... ۳- ۲- ۱۰ آثار عطار

فصل چهارم: سیر تحولات عرفان در قرن هفتم

۶۵	مقدمه
۶۶	۱-۴ سیر تحولات عرفان در قرن هفتم
۶۶	۱-۱-۴ هجوم مغول و تأثیر آن بر تصوف
۶۸	۲-۱-۴ ظهور ابن عربی و پیدایش تصوف نظری
۶۸	۳-۱-۴ علم عرفان یا تصوف فلسفی
۶۹	۴-۱-۴ نفوذ و کثرت و اهمیت خانقاه‌ها
۶۹	۲-۴ عرفای معروف قرن هفتم
۷۲	۳-۴ برجسته‌ترین عرفای قرن هفتم
۷۲	۱-۳-۴ اوحدالدین کرمانی
۷۳	۲-۳-۴ ابن عربی
۷۵	۱-۲-۳-۴ آثار ابن عربی
۷۵	۱-۱-۲-۳-۴ فصوص‌الحکم
۷۶	۲-۱-۲-۳-۴ فتوحات مکیه
۷۷	۲-۲-۳-۴ وحدت وجود
۷۹	۳-۳-۴ صدرالدین قونوی
۸۰	۳-۳-۴ مولوی
۸۴	۱-۴-۳-۴ اندیشه، عقاید مولانا
۷۶	۲-۴-۳-۴ فلسفه و تصوف از دیدگاه مولانا
۸۷	۳-۴-۳-۴ عرفان مولوی
۸۹	۴-۴-۳-۴ وحدت وجود از نظر مولانا
۸۹	۵-۴-۳-۴ شعر مولانا
۹۰	۱-۳-۳-۴ آثار مولانا
۹۱	۴-۳-۴ سعدی
۹۳	۱-۴-۳-۴ آثار سعدی
۹۳	۲-۴-۳-۴ تصوف سعدی
۹۳	۳-۴-۳-۴ جهان‌بینی سعدی
	فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری
۹۷	نتیجه‌گیری
۹۹	فهرست منابع
۱۰۵	چکیده انگلیسی

چکیده

صوفیه در نیمه قرن پنجم تمامی قرن ششم و اوایل قرن هفتم مهمترین فعالیت خود را در ایران سپری کردند. و از مهمترین دوره های تاریخ تصوف است. پس از تعریف تصوف و عرفان به اختصار عنوان شده پس به بررسی و سیر تحولات هر قرن و مشایخ بزرگ صوفیه و نقش و عقاید آن ها پرداخته می شود.

و از خصوصیات بارز قرن پنجم افکار صوفیه در شعر فارسی با ابوسعید ابوالخیر که در خراسان پایگاه عرفان اسلامی رواج یافت.

و به وسیله چند کتاب معتبر که تألیف شد از جمله رساله ی قشیریه، کشف المحجوب هجویری مبانی کلیات تصوف و نحوه فکر بزرگان روشن شد. در این سده متکلم فقیه امام محمد غزالی به تصرف روی آورد. و دائره المعارف ارزشمندی به عنوان احیاء العلوم تألیف نمود و وجهه ای پذیرفتنی به تصوف بخشید و در نتیجه اتحادیین طریقت و شریعت برقرار کرد. و در برابر اعتراضات اهل شریعت دفاع کرد.

و در قرن ششم برخی اصطلاحات علمی و فلسفی به تصوف راه پیدا می کنند و عده ای از صوفیه تصوف را مذهب عشق و محبت قرار دادند و نثر صوفیه مانند شعر آکنده از مضامین عاشقانه و شور و جذبه است عبهر العاشقین روز بهان بقلی و تمیهدات عین القضاة و سوانح احمد غزالی از این دسته اند و شعر ایران به وسیله عطار از دنیای محدود ادبیات اهل دربار مدرسه بیرون آمد و در فراخنای زندگی عامه عقاید و احساسات مردم قدم نهاد.

تأسیس طریقه های صوفیه از جمله ابوحفص شهاب الدین سهروردی و نجم الدین کبری و پیروزی تصوف برای رسمیت شناختن در جامعه اسلامی و رشد خانقاه ها را به دنبال داشت. و قرن هفتم نیز با ظهور ابن عربی و پیدایش تصوف نظری، باورها و اندیشه صوفیه تنظیم و صورت بندی شده و تصوف رنگ علوم و مباحث فلسفی به خود گرفت «علم عرفان» به عنوان یکی از شاخه ای علوم رسمی به رسمیت شناخته شد و آثار ماندگاری چون عوارف المعارف، مرصاد العباد و فصوص الحکم به نگارش درآمدند و مثنوی مولوی شعر صوفیانه را به اوج خود رسانید.

فصل اول

کلیات طرح

۱-۱ بیان مسئله

صوفیه در نیمه قرن پنجم و تمامی قرن ششم و اوایل قرن هفتم مهم‌ترین فعالیت خود را در ایران سپری کردند. در آغاز عهد سلاجقه عده‌ای از مشایخ بزرگ پیشین هنوز سرگرم فعالیت و تربیت مریدان خود بوده‌اند.

و در این قرون که دوره بالندگی و تکامل است به طور تقریبی همه آنچه را که باید در عرفان اسلامی بیابیم وجود دارد. عرفان عملی که در واقع بنیان اصلی عرفان اسلامی است. عالی‌ترین مجموعه را عرضه کرده است.

از ویژگی‌های این دوره رشد قابل توجه و به تدریج اوج‌گیری احساسات عرفانی است که در قالب نظم و نثر خود را نشان می‌دهد و در زبان فارسی و عربی بزرگترین شاهکارهای ادبی را پدید می‌آورد.

عرفان اسلامی در این دوره، با دیگر نطه‌هایی که در میان مسلمین پدید آمده‌اند همچون متکلمین و فلاسفه رابطه جدی برقرار می‌کند. اصطلاحات خاص عرفانی که به طور عمده از شریعت و گاهی از فلسفه و کلام گرفته شده است، شکل خاص خود را می‌گیرد.

از خصوصیات بارز این قرون، پدید آمدن مشایخ بزرگ عرفانی که با حجم عظیمی از معارف، کرامات، آثار و شاگردان، عرفان اسلامی را در مسیر رشد و تکامل گسترده قرار داده‌اند.

با توجه به این خصوصیات مسئله اصلی این است که آیا عرفان در این دوره از مرحله زهد گذر کرده است و توانسته است وارد عشق و محبت شود و در آن به پختگی و کمال برسد و در نتیجه آیا توانسته است با ورود در شعر فارسی، شعر از دربار پادشاهان وارد جامعه و قشر عارفان بنماید یا خیر. و شعرایی که در این مهم نقش اساسی داشته‌اند، چه کسانی بوده‌اند و آیا تغییر در راه و روش عرفانی چه تأثیرات شگرفی در ادبیات و فرهنگ ایران داشته است.

۲-۱ هدف‌های تحقیق

- بررسی سیر و تحول تصوف در قرن پنجم و ششم و هفتم
- به طور کلی راجع به تصوف سه قرن که با استناد به کتب عرفا و مورخین و تراجم صوفیه تألیف شده بحث می‌کنیم.

- کلیات هر قرن و عوامل مهمه آن دوره را ذکر می‌کنیم.
- به تبیین و شرح احوال عرفان به ترتیب قرن و تاریخ ولادت می‌پردازیم و تألیفات و عقاید آن‌ها را بررسی می‌کنیم و سیر تحول در عرفان و سیر و سلوک عارفان و نتایج و بازتاب آنرا

در ادبیات و شعر ادبیات و شعر ایران بررسی می‌کنیم و تأثیر عرفان در تاریخ ایران و تحولات سیاسی و اجتماعی آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳-۱ اهمیت موضوع تحقیق و انگیزش انتخاب

در این قرون تسلط ترکهای سلجوقی بر ممالک ایران و دوره شیوع تعصب و سرگرم به ظواهر شرع و نزاعهای مذهبی بین فرق مختلفه اسلامی و دشمنی اهل علم با یکدیگر و غلبه بر ظواهر خشک بر فلسفه و بحث علمی آزاد و استخدام علم و دانائی برای منظور مجادلات مذهبی و محدود ساختن مباحث علمی با احساسات مذهبی است.

و مشایخ صوفیه مورد ستایش و احترام بوده‌اند زیرا از طرفی مبادی تعلیمات خود را با شرع توفیق داده رنگ دیانت به آن زده و از طرف دیگر برخلاف علمای دینی از تقرب به ملوک و امرا و صاحبان مقام و ارباب دنیا احتراز می‌جستند و با زهد و قناعت و بی‌اعتنایی به دنیا زندگی می‌کردند و در جدالها و نزاعها داخل نشده در صورتی که غالب وقت علما صرف بدگویی یکدیگر و تکفیر مخالفین مذهبی خود می‌شد و طبعاً عقائد غالب مردم نسبت به آنها سست می‌گشت و احترام به آنها به خلاف احترام به مشایخ و بزرگان صوفیه احترام صوری و ظاهری و گاهی بیشتر راجع به اندیشه و عقاید عرفا و تأثیر گفته‌های آنها و ارتباط و سلوک آنها و رمز ارتباط درست با خدا دلیل برگزیدن این موضوع بوده است.

و از آنجایی که بزرگترین عارفان و مهمترین آثار عرفانی در این دوره شکل گرفته است، اهمیت موضوع تحقیق را بالا می‌برد و باز تأثیر شگرف در این دوره بر دوره‌های بعدی اهمیت موضوع را دوچندان می‌کند.

۴-۱ سئوالات و فرضیه‌های تحقیق

- تصوف و عرفان به چه معنا هستند و آیا در این دوره عرفان از مرحله زهد گذر کرده و به مرحله عشق و محبت می‌رسد یا خیر و آیا در این دوره به پختگی و کمال رسیده است یا خیر؟
- عرفان اسلامی از کجا آغاز شده و چه مراحل را گذرانده است؟
- در قرن پنجم و ششم و هفتم عرفان چه مراحل را گذرانده است؟
- عرفای این دوران چه کسانی بودند، و چه نقشی در تحول عرفان داشتند؟

۵-۱ مدل تحقیق

بر مبنای تحقیق در کتابخانه و بررسی کتب آثار عرفا و تاریخ ایران.

۶-۱ تعاریف عملیاتی متغیرها و واژه‌های کلیدی

تصوف از دید خود صوفیه همچون تعریف معروف کرخی می‌گوید: التصوف صفاً و مشاهدت یعنی تصوف از دو حقیقت تشکیل شده است؟ نخست صفای قلب و تطهیر باطن، که به

عرفان عملي و سلوك اشاره دارد و دوم مشاهده حقايق و رسيدن به معارف شهودي كه به عرفان نظري و معرفت نظر دارد.

عرفان: در رديابي معنای اصطلاحی عرفان در آثار عارفان می‌بایست واژه عارف را مورد نظر قرار دهیم. چرا كه تعريف عارف، به طور طبیعی تعريف نیز خواهد بود.

در پی‌گیری واژه عرفان جنید بغدادی (م ۲۹۷) به این پرسش كه عارف کیست و معرفت چیست، می‌گوید: «أَنْ تُعْرِفَ مَالِكًا وَ مَالَهُ» یعنی معرفت آن است كه بشناسی چه چیزی از آن توست و چه چیزی برای خدا متعال. به عبارت دیگر به درستی حق و خلق را از هم بازشناخته و احكام هر يك را در جای خود بنشانی. (كاشانی - ۳۸۷)

عرفان به دو قسمت عملي و نظري تقسیم می‌شود.

عرفان عملي: عبارت است از اجرای يك برنامه دقیق و پرمشقت جهت گذشتن از مراحل و منازل و رسیدن به مقامات و احوالی، در راه دست یافتن به آگاهی عرفانی، و نیل به «توحید» و «فنا» كه از آن به «طریقت» تعبیر می‌شود.

عرفان نظري: مجموعه تعبيرات عرفا، از آگاهی‌ها و دریافت‌های شهودي خویش درباره حقیقت جهان و انسان است.

عارف برای رسیدن به كمل خویش كه همان مرحله توحید و فنا است، لازم است كه تن به سختی‌ها سپرده، از خواب و خوراك كم کرده بر اعمال و اشتغالات معنوي بیفزاید.

خانقاه: مركز مهم و مؤثر اجتماعی بود چند كار دیگر انجام می‌داد از قبیل تربیت و تكمیل و تهذیب مرید و تهیه مرشد برای دستگیری و هدایت طالبان و ارشاد مبتدیان.

فصل دوم

سیر تحول عرفان از قرن پنجم تا هشتم

مقدمه

وقتی از سیر عرفان و تصوف سخن به میان می‌آید، قبل از هر چیز افکارمان متوجه مراحل تاریخی آن می‌شود، مسلماً عرفان و تصوف اسلامی، از آغاز پیدایش خود، مراحل و ادوار مختلف را پشت سر گذاشته تا به حالت و وضع کنونی رسیده است. بی‌تردید عرفان ابن ادهم و فضیل با عرفان قشیری و کلاباذی فرق داشته و عرفان عصر قشیری، مرحله ناقصی از عرفان عصر ابن فارض و ابن عربی و مولوی بوده است.

و بحث مورد نظر ما که در طی قرون پنجم و ششم و هفتم می‌باشد. مرحله نظم و کمال می‌باشد در این مرحله، تصوف به تدریج تنظیم گردیده، و در جهت عملی و نظری تکمیل شده است. صوفیان دوره‌های پیشین، روی هم رفته، یک نظام فکری و عملی کاملی را به وجود آورده بودند، اما اجزای این نظام دارای نظم و ترتیب نبود و یکجا و به طور وابسته به هم ارائه نمی‌شد. لذا صوفیان کوشیدند، تا این تفرقه و ناهماهنگی را از میان برداشته، به مکتب تصوف ترتیب لازم بدهند. بدیهی است که برای این کار لازم بود که معارف صوفیه در سطح وسیع‌تری تألیف و تدوین گردد و صوفیان در تعالیم خود به اظهارات شفاهی و پراکنده اکتفا نکنند. به همین دلیل در این دوره آثار برجسته‌ای از طرف صوفیان ارائه شده، که این آثار رفته رفته کامل‌تر شدند تا آنکه عرفان عملی با آثار خواجه عبدالله انصاری نظم و کمال نهائی را پیدا کرد چنانکه عرفان نظری هم به وسیله آثار ابن عربی تنظیم و تکمیل شد.

۱-۲ خصوصیات قرن پنجم

۱-۱-۲ نفوذ افکار صوفیه در شعر

از خصوصیات بارز این قرن ورود و نفوذ بیشتر افکار صوفیه در شعر فارسی بود. شعر صوفیانه فارسی مقارن اوایل قرن پنجم با ابوسعید و اصحاب او در خراسان رواج یافت. ابوسعید از عالمان دینی و عارف اهل وجد، انس است. برخلاف شیوة معمول زمان خود، بر منبر به جای تفسیر و ذکر اخبار، شعر نو بیتی می‌خواند و بی‌محابا از عشق الهی سخن می‌گفت در این دوره آثار فارسی متعددی پدید آمد که البته در حوزه نظم بیشتر در قالب رباعیات منسوب به ابوسعید ابوالخیر و دوبیتی‌های باباطاهر و اشعار خواجه عبدالله انصاری از اشعار صوفیانه عرفانی این قرن است که در حقیقت مقدمه اشعار عالی عرفانی در قرن‌های ۶ و ۷ است. (زرین‌کوب، ۱۳۸۰، ۱۴۱)

۱-۲-۲ ظهور و کاربرد زبان و تمثیلات عرفانی

ظهور و کاربرد زبان و تمثیلات عرفانی و تألیفات تفسیرهای عرفانی نیز از دیگر ویژگی‌های این دوره است. ابوحامد محمد غزالی به کار بردن تشبیه و تمثیل کتاب‌های او همچون احیاءالعلوم و کیمیای سعادت تشبیهات و استعارات او که غالباً احوال انسانی را با احوال گل و گیاه و سنگ و کوه و جانور مقایسه می‌کند در آن‌ها گویی همه چیز روح دارد و همه چیز با انسان حرف می‌زند تمثیل‌ها چنان است که هر گونه شک و تردید را در مورد دعاوی و عقاید وی برطرف می‌کند. (زرین‌کوب، ۱۳۷۹، ۱۳۸)

۱-۲-۳ اتحاد بین طریقت و شریعت

کتاب احیاء علوم الدین که در عین حال مهم‌ترین و مفصل‌ترین اثر امام غزالی نیز هست در این کتاب نویسنده، معارف صوفیه را در مقابل علوم بی‌حاصل فقها و اهل کلام احیاء می‌کرد و بدین‌گونه با پیوند بین طریقت و شریعت هم شریعت را قدرت و عمقی‌تر می‌داد و هم طریقت را رواج و مقبولیت می‌بخشید.

در ربع منجیات آخرین ربع احیاءالعلوم است غزالی آنچه را مایه نجات نفوس و متضمن احیاء و بازگشت به دین واقعی و علوم و معارف حقیقی است باز می‌نماید در ضمن نزد او تصوف فقط استغراق در حالات روحانی نیست تصفیه باطن و تمسک به آداب شریعت و اخلاق نبوت هم در این راه اهمیت دارد و بدین‌گونه است که او در طی کتاب خویش موفق می‌شود بین شریعت و طریقت وحدت و اتحاد قطعی و انکارناپذیر بیابد و بدین‌گونه متصوفه و طریقت آن‌ها را از اتهام بدعت که مخالفان بدان می‌داده‌اند تنزیه کند. (زرین‌کوب، ۱۳۷۹، صص ۹۴ - ۹۳)

۱-۲-۴ تصوف و عرفان قرن پنجم

از خصوصیات دیگر تصوف و عرفان قرن پنجم، توسعه و گسترش خانقاه‌ها و نظم و ترتیب و آداب و رسوم آن‌ها، همچنین تعلیم و تربیت و ارشاد صوفیه در آنها بوده که اصطلاحاً آن را «مجلس گفتن» می‌نامیدند و ابوسعید ابوالخیر در نیشابور همواره مجلس می‌گفت.

۲-۱-۵ اثبات مبانی کلیات تصوف

اثبات مبانی کلیات تصوف در اوائل قرن پنجم تصوف نظراً و عملاً اساس ثابت و متینی پیدا کرد و مبانی و کلیات آن معلوم گردید و نحوه فکر بزرگان صوفیه روشن شد. نشر اندیشه‌های صوفیانه ذکر مبادی تصوف و معرفی عده‌ای از بزرگان در این عده‌ای از مشایخ بزرگ که همگی دارای تألیفات سودمندی در تصوف ظهور کنند، که عبارتند از:

- ۱- شیخ ابوالقاسم قشیری (۴۶۵ هـ .) مولف رساله قشیریه که از کتب بسیار معروف تصوف است و ترجمه آن به پارسی موجود و مشهور است.
- و چند کتاب معتبر درباره تصوف تدوین و تألیف نمودند که معروفتر از کشف‌المحجوب هجویری و قدیمترین کتب فارسی صوفیه است.

۲-۲ صوفیان بنام و عرفای بزرگ قرن پنجم

صوفیان بنام و عرفای بزرگ قرن پنجم که بعضی در قسمت اخیر قرن چهارم متولد شده و در قرن پنجم وفات کرده‌اند و بعضی در قسمت اخیر قرن پنجم متولد شده و تربیت یافته و در اوائل قرن ششم وفات کرده‌اند عبارتند از جماعتی که بر حسب ترتیب سال وفات آن‌ها ذیلاً نام برده می‌شوند:

- ۱- شیخ ابوعلی دقاق از عرفای بسیار معروف قسمت اخیر قرن چهارم در سال ۴۰۵ در نیشابور درگذشته است و استاد ابوالقاسم قشیری شاگرد و داماد او بوده است.
- ۲- پیر ابو الفضل حسن سرخسی که پیر طریقت ابوسعید ابوالخیر بوده است.
- ۳- شیخ ابو عبدالرحمن سلمی نیشابوری مولف طبقات الصوفیه که عارف بزرگ ابوسعید ابوالخیر از دست او خرقة پوشیده است.
- ۴- شیخ ابو عبدالله داستانی متوفی در سال ۴۱۷ از اقران و معاصرین شیخ ابوالحسن خرقانی
- ۵- شیخ ابوعلی سیاه از اکابر مشایخ مرو و از اقران و معاصرین شیخ ابوعلی دقاق است که در سال ۴۲۴ وفات یافته است.
- ۶- شیخ ابوالحسن خرقانی از اصحاب سکر است و در طریقت و سلوک از پیروان بایزید بسطامی محسوب می‌شود و در سال ۴۲۵ وفات کرده است.
- ۷- شیخ ابوالحق ابراهیم بن شهریار کازرونی که در سال ۴۲۶ وفات کرده است.
- ۸- حافظ ابونعیم اصفهانی مؤلف حلیة الاولیا که در سال ۴۳۰ از دنیا رفت است.
- ۹- ابوسعید فضل‌الله ابوالخیر که در اول محرم ۳۵۷ در میهنه سرخس خراسان متولد و در ۴۴۰ در سن ۸۳ در میهنه وفات نمود.
- ۱۰- ابو عبدالله شیرازی معروف به ابن باکویه و بابا کوهی که در ۴۴۲ وفات یافته است.
- ۱۱- شیخ ابوالقاسم گرگانی از معاصرین ابوسعید در سال ۴۵۰ وفات یافته است.
- ۱۲- باباطاهر عریان همدانی صاحب دوبیتی‌های معروف که در اواسط این قرن در همدان وفات یافته است.

- ۱۳- ابو عثمان نیشابوری متوفی در سال ۴۵۷
- ۱۴- ابوالحسن علی بن عثمان هجویری غزنوی صاحب کتاب معروف کشف المحجوب از معاصرین قشیری متوفی در ۴۷۰
- ۱۵- ابوعلی فارمدی از تربیت‌یافتگان قشیری و گرگانی و استاد طریقت ابوحامد محمد غزالی که در سال ۴۷۷ وفات کرده است.
- ۱۶- خواجه عبدالله انصاری هروی صاحب کتاب طبقات الصوفیه به زبان هروی قدیم و کتاب منازل السائرین که در سال ۴۸۱ وفات یافته است.
- ۱۷- ابوبکر نساج طوسی از شاگردان و تربیت‌یافتگان شیخ ابوالقاسم گرگانی و استاد طریقت احمد غزالی که در سال ۴۸۷ وفات کرده است.
- ۱۸- ابوحامد محمد غزالی مؤلف احیاء العلوم و کیمیای سعادت و تصانیف بسیار دیگر در ۴۵۰ متولد و در سال ۵۰۵ وفات یافته است.
- احمد غزالی طوسی برادر کهنتر ابوحامد محمد غزالی معروف که در سال ۵۲۰ در قزوین وفات یافته است احمد غزالی از عرفای صاحب حال اوائل قرن ششم و تربیت‌یافتگان قرن پنجم است.

۲- ۳ عرفای طراز اول و مشهور قرن پنجم

۲-۳-۱ ابو عبدالرحمن سلمی:

وی مرید شیخ ابوالقاسم نصرآبادی است و از نویسندگان بزرگ صوفیه محسوب می‌شود و نوشته‌های فراوانی دارد. از جمله مهم‌ترین آنها «حقائق التفسیر» و «طبقات الصوفیه» است. در حقائق التفسیر، تفسیرهای باطنی قرآن را که از سوی عرفا صورت گرفته، جمع‌آوری کرد و از جمله تفسیر منسوب به امام صادق (ع) را در آن مجموعه گرد آورد. البته همین اثر او در زمان سلمی موجب تنش‌های اجتماعی شد و با این که سلمی خود از دانشمندان محدث به شمار می‌رفت، در مورد او تنگ‌نظری صورت گرفت به هر تقدیر، این اثر سلمی از آثار مهم عرفانی در حوزه عرفان و شریعت می‌باشد.

اثر ارزشمند دیگر او - طبقات الصوفیه - نیز در نوع خود و در مقوله تذکره‌نویسی بی‌نظیر است و از جهاتی بر تذکره‌های دیگر ترجیح دارد. در آن کتاب، عرفا را در پنج طبقه دسته‌بندی و در هر طبقه به صورت گلچین، شرح حال بیست عارف را مورد بررسی قرار می‌دهد که در مجموع به یکصد عارف و صوفی می‌پردازد.

ابو عبدالرحمن سلمی از خانواده‌ای عرفانی است. پدر و جد او از عرفا بودند سلمی در سال (۴۱۲ هـ.ق) وفات کرده است.

۲-۳-۲ ابوالحسن خرقانی

شیخ ابوالحسنی خرقانی از جوانمردان صوفی مشرب قرن اوایل چهارم و قرن پنجم هجری و از مرشدان طریقت و طالبان حقیقت بوده است که در هدایت خلق و رهبری جوانان آثار نیک از ایشان به جا مانده است.

دیر خرقان در نزدیکی شهر بسطام و از توابع آن شهر و جزء ولایت قومش بود که امروزه آن ولایت را دامغان می‌گویند و در سه یا چهار فرسخی شهر بسطام واقع بوده است و ابوالحسن خرقانی از برای زیارت قبر بایزید بسطامی همیشه راه را پیاده طی کرده است. در کتبی که ترجمه احوال او و (خربنده) بوده که ما خرکچی می‌گوییم مال کرایه می‌داده و بار و مسافر با آن‌ها حمل می‌کرده است، و چنان که از قول او نقل کرده‌اند از راه خربندگی به خدائشناسی راه یافته است. (مینوی، ۱۳۵۳، دیباچه)

گفته‌های خرقانی را مریدانش نوشته و در مجموعه‌ای به نام نورالمعلوم جمع کرده‌اند. و خلاصه گونه‌ایست از یک مجموعه حالات و ماقالات او. از این اثر که نورالعلم یا در واقع منتخب کتاب نورالعلوم نام دارد فقط یک نسخه در موزه بریتانیا وجود دارد ژوکوفسکی شرقشناس روس در صور نشر آن بود اما توفیق نیافت و پس از وی برتلس متن آن را با مقدمه و ترجمه منتشر کرد. این کتاب که مختصات املایی و انشائی جالبی دارد از آثار قدیم نثر فارسی است و چنانکه برتلس نیز می‌گوید از منابع بسیار مهم تاریخ تصوف است در قرن چهارم و پنجم. اگر قسمتی از مندرجات این کتاب مثل تمام کتاب‌های مربوط به سیرت مشایخ آمیخته به افسانه‌های کرامات آن‌هاست. اطلاعات سودمند نیز در آن بسیارست خاصه در باب تعلیم و طریقه او. به علاوه از اطلاعات پراکنده دیگر نیز که در سایه کتب صوفیه و حتی کتاب‌های ادب و تاریخ هست می‌توان مطالب نورالعلوم را تکمیل کرد. (زرین‌کوب، ۱۳۸۰، ۵۷)

خرقانی در دهم محرم سال ۴۲۵ وفات یافت. اوایل عهد سلطان محمود غزنوی، این همان شیخ بود که به موجب حکایات، وقتی سلطان محمود در یک سفر خویش نزدیک دیر خرقان فرود آمد به دیدار وی اظهار علاقه کرد و او را طلب داشت. حتی گفت اگر در آمدن تأمل کند بر وی از قرآن بخوانید که اطیعوالله و اطیعوالرسول و اولی‌الامر منک تأمل کند. بر وی خرقانی جواب داده بود که ابوالحسن چنان در اطیعوالله مشغول است که از اطیعوالرسول شرم دارد تا به اولی‌الامر چه رسد؟ اما قشیری از قول وی نقل می‌کند که جای دیگر گفت لا اله الا الله را از درون دل گویم و محمد رسول‌الله از بن گوشم گویم

خرقانی یک ستایشگر بایزید بود که هر چند وی را ندیده بود اما خاطره‌های او را که تقریباً با وی هم‌ولایت محسوب می‌شد با شوق و علاقه تحسین می‌کرد.

چنانکه از نورالعلوم برمی‌آید وقتی در مقابل قبر بایزید یک اشارت عینی از وی درخواست که (بنشیند) و به عبارت دیگر به ارشاد طالبات بپردازد - وی عذر می‌آورد که امی است و قرن نمی‌داند. (بوگنی برتلس، ۱۳۵۶، ۱۹)

البته با اهل علم و مدرسه و طبقات فقها و محدثان ارتباط نداشته است. با این همه دوری از علم و مدرسه هم سبب نشد که هرگز در تصوری که وی از حق داشته است تعصب‌های عامیانه